

વાક્પુષ્પ

હે પરમ પ્રભુ!

અમારા વિચારોને એટલા ઉદાર કરો કે,
બીજા માણસનું દૃષ્ટિબિંદુ અમે સમજી શકીએ.

અમારી લાગણીઓને એટલી મુક્ત કરો કે,
બીજાઓ પ્રત્યે અમે તેને વહાવી શકીએ.

અમારા મનને એટલું સંવેદનશીલ કરો કે,
બીજાઓ ક્યાં ધવાય છે તે અમે જોઇ શકીએ.

અમારા હદ્યને એટલું ખુલ્લું કરો કે,
બીજાઓનો પ્રેમ અમે જીલી શકીએ.

અમારા ચિત્તને એટલું વિશાળ કરો કે,
બીજાના દુઃખ-દર્દ અને પીડાને જોઇ શકીએ.

અમારા વિવકને એટલો વિશાળ કરો કે,
પોતાના અને પારકાના ભેદથી ઉપર ઉઠી શકે.

અમારી દૃષ્ટિને એટલી ઉજ્જવળ કરો કે,
જગતમાં રહેલાં તમારા સૌંદર્યને અને સત્યોને અમે
નીરખી શકીએ.

અમારી ચેતનાને એટલી સ્ફુર્જ કરો કે,
તમારા તરફથી અનેકવિધ-રૂપમાં આવતા સંકેતો
પારખી શકીએ અને તમારું માર્ગદર્શન પામી શકીએ.

વચનામૃત

પીઠં યસ્ય ધરિત્રી જલધરકલશં લિઙ્ગમાકાશમૂર્તિં,
નક્ષત્રં પુષ્પમાલ્યં ગ્રહગણકુસુમં ચન્દ્રવહનયર્કનેત્રમ्
કુક્ષિઃ સપ્તસમુદ્રં હિમગિરિશયનં સપ્તપાતાલપદં,
વેદં વક્ત્ર ષડુંગં દર્શાદશિવસનં દિવ્યલિઙ્ગં નમામિ“

પદચ્છેદ : પીઠમ् - પીઠ, યસ્ય - જે મની, ધરિત્રી - ધરતી, જલધરકલશમ् -
- વાદળ કળશ છે, લિઙ્ગમ् - લિંગ છે, આકાશમૂર્તિમ् -
આકાશમૂર્તિ, નક્ષત્રમ् - નક્ષત્રો, પુષ્પમાલ્યમ् - પુષ્પમાળા,
ગ્રહગણકુસુમમ् - ગ્રહ સમૂહો પુષ્પ છે, ચન્દ્રવહનયર્કનેત્રમ्
- સૂર્ય, ચંદ્ર અને અઞ્જિ નેત્રો છે, કુક્ષિઃ - ઉદ્ર,
સપ્તસમુદ્રમ् - સાતસમુદ્રો છે, હિમગિરિશયનમ् - હિમાલય
નિવાસસ્થાન છે, સપ્તપાતાલપાદમ् - સાત પાતાળ ચરણ
છે, વેદમ्, વસ્ત્રમ्, ષડુંગમ् - ઇ અંગ સહિતના વેદ મુખ
છે, દર્શાદશિવસનમ् - દર્શાદશિવાઓ જે મના વસ્ત્ર છે, ,
દિવ્યલિઙ્ગમ् - દિવ્ય લિંગને, નમામિ- નમસ્કાર કરું છું.

અર્થ : ધરતી જેની પીઠ છે, વાદળ અભિષેક માટેનો કળશ છે,
આકાશ મૂર્તિ લિંગ છે, નક્ષત્રો પુષ્પમાળા છે, ગ્રહસમૂહો
પુષ્પો છે, સૂર્ય, ચંદ્ર અને અઞ્જિ નેત્રો છે, સાત સમુદ્રો
જેની કુક્ષિ (ઉદ્ર) છે, હિમાલય નિવાસસ્થાન છે, સાતે
પાતાળ ચરણ છે, ઇ અંગ સહિતના વેદ મુખ છે,
તેમજ દસે દિશાઓ જે મના વસ્ત્ર છે તેવા દિવ્યલિંગને
હું નમસ્કાર કરું છું.

ભારતીય સંસ્કૃતિ - ૨૦

(પ.પુ. સ્વામી શ્રી અસંગાનંદ સરસ્વતીજીના પ્રવચનો પર આધારિત)

વેદો-આધારિત આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે સ્વામી વિવેકાનંદજીએ એક બહુ અગત્યની વાત કહી હતી કે જો આ દેશ એની સંસ્કૃતિને નહીં ભૂલે, અને ભૂલ્યા વગર એની રક્ષા કરશે તો દુનિયાની કોઈ તાકાત એને હરાવી નહીં શકશે કે કોઈ પ્રકારનું નુકશાન પડા નહીં કરી શકશે; અને સાથે-સાથે એ પડા કષ્યું હતું કે જે દિવસે, જે સમયે આ દેશ એની સંસ્કૃતિને ભૂલી જશે, અવગારશે તો દુનિયાની કોઈ તાકાત એને બચાવી નહીં શકશે.

આ વાતને આપણા કરતા અંગ્રેજ શાસકો સારી રીતે સમજ શક્યા હતા; આ દેશમાં આવ્યાના થોડાં જ દાયકાઓમાં એ લોકો સમજ ગયા હતા કે જો આ દેશની સંસ્કૃતિને તોડવામાં નહીં આવે તો આપણો (એ લોકો) અહીંની પ્રજા ઉપર શાસન નહીં કરી શકીશું. એમની આવી પાકી સમજને લઈ એ લોકોએ એમના ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષોના શાસન દરમિયાન ખૂબ બુદ્ધિ, યુક્તિ અને ચતુરાઈથી અહીંના લોકો ઉપર અને એમની આ સંસ્કૃતિ ઉપર ફૂર કઠોરાધાત કરી, આપણી સંસ્કૃતિને ખૂબ નુકશાન કર્યું હતું.

યેન-કેન-પ્રકારેણ આ દેશના વૈભવોને લુંટ્યા બાદ અંગ્રેજોએ જે જીવલેણા કહી શકાય એવી છેલ્લી, આખરી રમત રમી, ચાલ ચાલી, એ અહીંના ધર્મ-અધ્યાત્મવાળા શિક્ષણ ક્ષેત્ર ઉપર. આટલા મોટા દેશ ઉપર રાજ કરવા માટે એમને મોટા પ્રમાણમાં કારકૂનો તો જોઈતા જ હતા, સાથે-સાથે આ દેશની સંસ્કૃતિને પડા તોડવી હતી તેથી એમણે ભારતમાં અંગ્રજ શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણી ઉપર ઠોકી બેસાડી. અંગ્રેજોનો ઈતિહાસ વાંચીશું તો સમજાશે કે જ્યાં-જ્યાં એ લોકોએ રાજ કર્યું છે ત્યાં-ત્યાં એ લોકોએ આ પ્રમાણો કારકૂનો-કામદારો માટેની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા ઠોકી બેસાડી હતી. (અમેરિકાના

લોકોને આજે ૨૧મી સદીમાં પણ દુઃખ થાય છે કે ત્યાંની સરકારે કારખાનાઓ ચલાવી દેશ ઉભો કરવા માટે કારકુનો-કામદારો માટેનું જે શિક્ષણ આપ્યું હતું, એને કારણે ત્યાંના લોકો મહંદશે એક જ ઘરેડમાં વિચાર કરે છે, એ દેશોમાં વિચારોના વૈવિધ્યનો, ઉત્કૃષ્ટ જીવન-પદ્ધતિનો અભાવ રહ્યો છે)

ભારત ઉપરના એમના શાસન દરમિયાન અને ત્યાર પછી પણ ભારત ના ઈતિહાસને ખોટી રીતે ભાગાવવામાં આવ્યો, તે ત્યાં સુધી કે એમના કહેવા મુજબ અહીં ભારતમાં શિક્ષણ જેવું કશું હતું જ નહીં; અને એ લોકોએ જે શિક્ષણ પદ્ધતિ આપણી ઉપર થોપી હતી એ કદાચ ત્યાંની સમાજ વ્યવસ્થાને અનુરૂપ હશે, ત્યાંની નવી ઉદ્ભવતી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હશે; એ સંસ્કૃતિને બહુ લાંબો સમય નથી થયો, આ આધુનિક સમાજ અને સંસ્કૃતિને તો માત્ર ૨૦૦-૨૫૦ વર્ષો જ થયાં છે.

અંગ્રેજોએ એમના શાસન દરમિયાન આપણી સંસ્કૃતિને જે નુકશાન કર્યું હતું એની માઠી અસર અને એને કારણે થતી મુશ્કેલીઓ તો આજે ૨૫૦ વર્ષો પછી પણ સામે આવી રહી છે, અને એ આપણા લોકોને, આપણા દેશને બહુ હેરાન, નુકશાન કરે એવી છે. પાશ્ચાત્ય વિચારધારા, જીવન પદ્ધતિ આધારિત જ વ્યવસ્થા અહીં ઉભી કરવામાં આવી છે એનું આયુષ્ય બહુ લાંબુ હશે કે કેમ એ પણ શંકા જ છે.

આ વાતને કેન્દ્રમાં રાખી આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિની બાબતમાં થોડો ઘણો વિચાર કરી રહ્યા છીએ, અને ખાસ તો શિક્ષણ વ્યવસ્થા અંગે થોડી-ઘણી વાતો પણ કરી છે. પૌરાણિક ભારતની જે શિક્ષણ વ્યવસ્થા હતી એ વિદ્યાર્થી માટે ખરેખર જીવનોપયોગી હતી, એના સર્વાંગીય વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને ઘઢાઈ હતી, એ વ્યવસ્થા આજની જેમ માત્ર પેસા કમાવા માટેની નહોતી, પણ વિદ્યાર્થીના શારીરિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક, લૌકિક બધી રીતે એનો વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિ સાથે એ શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી હતી.

થોડા સમય પહેલાં આશ્રમમાં આપણે એક શિબિર રાખેલી,

એમાં થોડા વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. એક દિવસ મેં એક પ્રયોગ કર્યો તે એવો પ્રયોગ હતો કે અમુક વિદ્યાર્થીઓને મેં સવારે બોલાવ્યા અને એમની પાસેથી એમના પૈસા, મોબાઈલ વિગેરે બધું જ લઈ લીધું; બે-બે જણાના ચુપ કરીને એમને કીધું કે નજીકના કોઈ એક ગામમાં તમારે જવાનું; આશ્રમની બહાર જઈને કોઈને પણ પૂછી લેવાનું કે એ ગામ ક્યાં છે, ત્યાં કઈ રીતે જઈ શકાય, અને તમારે ત્યાં એ ગામમાં જવાનું, આખો દિવસ ત્યાં જ રહેવાનું છે, ત્યાં તમારો કોઈ પરિચય નથી. એ લોકો તો ગયા; પછી ૧૧ વાગ્યે મને થયું, લાવવને થોડી તપાસ કરું, જોઉં કે એ લોકો ત્યાં શું કરે છે.

હું એ ગામમાં ગયો, જોયું તો એ લોકો ત્યાં હતા, કાંઈ યોગ શિખવાડવા માટેની તૈયારી કરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને ખબર પડી કે સ્વામીજી આવ્યા છે, એ મારી પાસે આવ્યા ત્યારે ખબર પડી કે એ લોકો માટે સવારથી ચા-નાસ્તાની કોઈ જ વ્યવસ્થા નહોતી થઇ.

એમાંના એક વિદ્યાર્થીએ કીધું કે સ્વામીજી, મને લાગે છે કે અમારા જીવનની આ સૌથી કપરી, ખરાબ પરિસ્થિતિ હોઈ શકે, કેમ કે એકદમ અજાણી જગ્યામાં જવાનું, ત્યાં કોઈ જ પરિચય ના હોય, પણ પૈસા ના હોય, મોબાઈલ પણ ના હોય...

ઈન્ઝિનિયરિંગમાં ભણતા એ વિદ્યાર્થીએ કીધું, “સ્વામીજી અમે આટલા વર્ષોથી ભજીએ છીએ પણ અમને એવું તો શિખવાડવામાં આવ્યું જ નથી કે જીવનમાં આવી આણધારી કોઈ પરિસ્થિતિ આવે ત્યારે અમારે શું કરવું જોઈએ, એ પરિસ્થિતિનો સામનો કઈ રીતે કરવો. અજાણી જગ્યામાં જવાનું થાય તો ત્યાં કોની સાથે, કેવી, શું વાતો કરવાની, ત્યાં કઈ રીતે રહેવાનું... એ પરિસ્થિતિમાં આપડી શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ... કોલેજોમાં આવું કશું જ શિખવાડવામાં નથી આવતું.”

જો આપણે આવી સ્થિતિને જવી જઈએ તો મને નથી લાગતું કે જીવનમાં આપણે ક્યાંય પાછળ પડીએ.

આજની સમાજ અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા એવી છે કે કોઈને નોકરી

ના મળે તો એ તો ડિપ્રેશનમાં ઉત્તરી જાય, ક્યારેક તો એવું યથાય કે એને હોસ્પિટલમાં લઈ જવો પડે... તો આનાથી ખરાબ પરિસ્થિતિ શું હોઈ શકે?

તો, આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા આવી પરિસ્થિતિનો સામનો કઈ રીતે કરવો એવું તો શિખવાડતી જ નથી. આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા તો એવી છે કે એ તો માત્ર-ને-માત્ર વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાના નામે અને એ લોકોને સારો પગાર મળે એ માટે એમને નાની-મોટી કંપનીઓ માટે એક પ્રકારના ભણોલા અને જીવંત સંસાધન (resources) જ પેદા કરે છે - જેમ કે કંપનીઓ કે ફેક્ટરીઓ માટે ઉત્પાદન કરવા, નફો કરવા અલગ-અલગ ક્ષેત્રોના સંસાધનો હોય છે ક્રમ કે પાણી, કુડ તેલ, ખનીજ, મિનરલ્સ, કોલસા, કપાસ, મગફળી, તેલીબિયાં કે પછી ગામ આખાનો કચરો (waste-management) વિગેરે હોય છે તેમ, ભણોલા યુવકો, વયસ્કો બધા કંપની-ફેક્ટરીઓ માટે એક પ્રકારના resources જ છે, આ સંસાધનનું નામ કે પ્રકાર જુદા હશે - human resources... અને આ resources પણ કેવા? કોઈ વસ્તુ, મશીન, વિગેરે જેવા... કોઈ રૂ.૫-૬ લાખના પેકેજમાં વેચાઈ જાય, કોઈ વળી રૂ.૫-૮ લાખના, કોઈ વળી રૂ.૮-૧૦ લાખના પેકેજમાં વેચાઈ જરૂર જાય છે! માલેતુજારો માલિકો માટે વધુ નફો રળાવી આપવા માટેનું જાણે એક જીવતું-જાગતું tool, ઓજાર, મશીન - human resources!

હું ઘણી વખત વિચાર કરું છું કે આપણો કહીએ કે એણો (કોઈ એક યુવક/યુવતીએ) BE, BTech / MTech / MA / MCom કે એથી પણ ઉંચી ડિશ્રીવાળો અભ્યાસ કર્યો છે; કોઈકે અમુક ક્ષેત્રમાં specialization પણ કર્યું હોય... તો આપણો એવા લોકોને સારુ, કે ખૂબ ભણોલા ગણીએ છીએ. હવે જો એ લગ્નના બજારમાં આવે તો એની 'કિંમત' કેટલી થઈ જાય (શ્રોતાઓમાં હાસ્યની લહેર ફરી ગઈ)...હા? આપણો બાળકોને એટલા માટે જ ભણાવીએ છીએ ને કે એને સારો વર, કે સારી છોકરી મળે? છોકરો હોય તો એને સારી નોકરી મળે, વિદેશ જવાના ચાન્સીસ વધી જાય...વિગેરે.

હવે, જો કોઈએ ટેક્સ્ટાઇલ ક્ષેત્રે ખુલ્લા કર્યું હોય તો એ કાપડ સિવાય કશું જ નથી જાણતો, એને કાપડ સિવાય બીજા ક્ષેત્રની ભાગ્યે જ જાણકારી હશે, કારણ કે એને એવું શિક્ષણ જ નથી મળ્યું. પોતાના સ્વાસ્થ્ય માટે શું કરવું? સ્વાસ્થ્ય જાળવવા શું કરવું જોઈએ, શું ખાવું-પીવું જોઈએ? માંદા પડીએ ત્યારે એ પરિસ્થિતિનો સામનો કઈ રીતે કરવો, કે જીવનમાં મુશ્કેલીઓ આવે તો એણો કઈ રીતે જીવું, કેવો વ્યવહાર કરવો... આવી બધી જીવનાવશ્યક વાતો આજના શિક્ષણમાં શિખવવામાં ના આવી હોય.

આશ્ર્યર્થની વાત તો એ પણ ખરી કે આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા તો ડોક્ટરને પણ નથી શિખવતી કે એણો શું, કેવું, કેટલું ખાવું જોઈએ. હમણાં જ માલસરમાં એક શિબિર હતી તો ત્યાં એક ડોક્ટર પણ આવ્યા હતા. આ ડોક્ટરે સ્વીકાર કર્યું, ક્રીધું કે બેક્ટેરિયાનું જે છન્ફેક્શન થાય છે એ તો બીમારીની બહુ પાછળની સ્થિતિ છે. સૌથી પહેલાં તો માણસમાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિને લઈને મનમાં અશાંતિ ઉભી થાય છે; એ અશાંતિ શાંત થાય એ માટેના વિવિધ ઉપાયો શોધે છે, ખોટી ટેવ તરફ વળે છે... એ ખોટી ટેવને લીધે પછી શરીરમાં વિકારો ભેગાં થાય છે, વિકારો વધે છે, પછી વિકૃત થઈને આખા શરીરમાં ફેલાય છે... ત્યાર પછી એ બજિતને બેક્ટેરિયલ છન્ફેક્શન થતું હોય છે.

તો, આજની એલોપથી ચિકિત્સા પદ્ધતિ રોગને પારખી શકતી હોય તો ક્યારે? જ્યારે બીમારી ખૂબ આગળ વધી ગઈ હોય. દા. ત. ડાયાબિટીક પેશનટમાં સુગર છે એ ક્યારે ખબર પડે? કે જ્યારે સુગર લોહીમાં પચતું નથી, તેથી એ સુગર લોહીમાં દેખા દે છે ત્યારે. આવા કેસમાં પેશન્ટે સૌ પ્રથમ તો એના ખોરાકમાં ફેરફાર લાવવાનો હોય છે, એના વાણી-વર્તન-વ્યવહારમાં પોઝીટિવ ફેરફાર કરવાનો હોય... પણ આજનું મેડિકલ જગત આવી જીવનાવશ્યક વાતો નથી જાણતી, કે નથી સ્વીકારતી, કારણ કે એમને આવી વાતો શિખવવામાં આવતી ના હોય. જો ડોક્ટરોને આવી વાતોની જાણકારી જ ના હોય તો પછી સામાન્ય વિદ્યાર્થી કે માણસને આવી

વातोनी सમજ કેવી રીતે હોય?

આ વાત કહેનાર ડોક્ટર આપણા સાધક છે, અને એ ENT સ્પેશિયલિસ્ટ છે. એમણે ક્રીધું કે “સ્વામીજી, અમને આવું બધું તો શિખવવામાં આવતું જ નથી; અમને તો એવું જ શિખવવામાં આવે છે કે બીમારી તપાસી એ મટાડવા માટેની અમુક નિષ્ઠિત દવા આપવી - અમુક બીમારી છે, આ દવા-ગોળી આપો; બીજી કોઈ વાધિ છે, બીજી પ્રકારની દવા આપવી; તમને કોઈ ગરબડ છે, એન્ટિબાયોટિક આપો, જો એનાથી ખાવાનું પચે નહીં, એસીડીટી થાય છે તો એ મટાડવા માટેની દવા આપી દો; એનાથી પેટમાં ગેસ થાય છે? માથું ફુંબે છે? તો ડોક્ટર એ માટેની દવા આપી દે, જો એ દવાથી નર્વસનેસ, બેચેની થાય, ઊંઘ જેવું થયા કરે તો અને મટાડવા માટે એક-બે ગોળીના નામ લખી આપશો, એક-બે વિટામિનની ગોળીના નામ પણ કહેશો. તમે જે પ્રમાણેના, જેટલા symptoms લઈને ડોક્ટર પાસે જાવ, એટલી દવાઓ વધતી જાય, અને મોંઘી પણ થતી જાય. તો, આજનું મેડિકલ શિક્ષણ જો ડોક્ટરને પણ સાચી દિશા નથી ભણાવતું, નથી દર્શાવતું, તો એ ડોક્ટર સામાન્ય માણસની, દર્દની સાચી ચિકિત્સા કરી રીતે કરશે?

આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થામાંની બે-ત્રણ વાતો જોઈ તેમાંની એક મુખ્ય હતી કે ત્યારની શિક્ષણ વ્યવસ્થા તદ્દન નિઃશુલ્ક હતી; બીજું, દરેક વિદ્યાર્થીને એના પૈત્રિક વ્યવસાયનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું, અને એની સાથે એના જીવન સંબંધી જે વાતો હતી એ પણ શિખવાડવામાં આવતી. વિદ્યાર્થીનો પૈત્રિક ધધો કોઈ પણ હોય, એને એના શરીર-મન-ચેતના સંબંધી જ્ઞાન તો જરૂર આપવામાં આવતું હતું.

હમણાં એક શિબિર હતી, ત્યાં અમે એક વાતને ગણિતના આંકડા દ્વારા સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા કે જો સમાજને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જોઈએ છે તો એ માટે કોઈ આચાર્ય, કોઈ શિક્ષક તો જોઈએ, તો કેટલા આચાર્ય-કે-શિક્ષક જોઈએ. હવે તમે જ કહો, અને ઈમાનદારીથી કહેજો કે કોઈ પણ શિક્ષક, આચાર્ય કેટલા

વિદ્યાર્�ીઓને આવું આવશ્યક જ્ઞાન આપી શકે, અથવા તો એ કેટલા વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનપૂર્વક, સારી રીતે ભાગાવી શકે?

તમને શું લાગે છે? મને લાગે છે કે કોઈ પણ આચાર્ય કે શિક્ષક ૨૦-૩૦ વિદ્યાર્થીઓને ન્યાય આપી શકે, એનાથી વધારે હોય તો નહીં આપી શકે; તો, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપવા માટે દર ૨૦-૩૦ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એક આચાર્ય કે ગુરુ જોઈએ.

હવે વિચાર કરો વડોદરાની વસ્તી કેટલી? ૨૦-૩૦ લાખ? ૩૦ લાખની આજુ-બાજુ હોઈ શકે (એક સાધક કહે, ૧૮ લાખ). માની લઇએ કે વડોદરાની વસ્તી ૧૮ લાખની છે અને જો દર ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એક આચાર્ય કે ગુરુ હોય, તો આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપવા માટે માત્ર વડોદરામાં $\text{₹ } 50,000$ જેટલા આચાર્યો કે ગુરજનો જોઈએ; અને જો ૩૦ લાખની વસ્તી હોય તો એક લાખ આચાર્યો જોઈએ. કહો જોઈએ, આજે એવા કેટલા આચાર્યો-ગુરુઓ છે જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપતા હોય?

આ પ્રમાણે વાત ચાલતી હતી એવામાં એક સાધકે કીધું કે આ ગણિતમાં થોડી ગરબડ છે. મેં પૂછ્યું કે કેમ? તો એ ભાઈ કહે કે લોકોને કપડા જોઈએ, અને એ બનાવતા શિખવાડવા માટેના શિક્ષકો તો બહુ જ ઓછા હોય એનાથી આગળ જઈએ તો કાપડ-ટેકસ્ટાઇલની વાતો શિખવાડવા માટેના શિક્ષકો તો એથી પણ ઓછા હોય... પછી આવે દરજી... મેં કહ્યું, “વાત બરોબર છે, ૧૦ માણસ છે, અથવા એક કંપની છે એ કાપડ સીવે છે, અને બધાંય માટે શર્ટ બનાવે છે, પછી એ બજારમાં વેચી દે છે... આમ સમાજમા કારોબાર ચાલે છે; અનાજના ક્ષેત્રમાં પણ એવું જ છે; અમુક ખાસ દવા બનાવતી કંપનીઓ પણ માત્ર બે કે ત્રણ જ છે, એ કંપનીઓ આખી દુનિયામાં એમની દવાઓ વેચે છે, જેને જોઈએ એને જ્યારે જોઈએ ત્યારે એ દવા મળે છે ... તો શું, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પણ એવું છે કે એક કંપની જ્ઞાનની ઘૂંઠી બનાવતી હોય, અને બજારમાં બીજી વસ્તુઓની જેમ વેચી દે, પછી બીજા લોકો એ ઘૂંઠી બધાંયને પીવડાવતા હોય... અને પછી એ ઘૂંઠી દ્વારા બધાંને પરમાત્માનો

સાક્ષાત્કાર થઈ જાય? તમે જ કહો, કોઈ કંપની આવી ધૂંટી બનાવી શકે? ”

આધ્યાત્મ જ્ઞાન તો ગુરુ પાસેથી મળે ખરું, પણ શિખવું તો જાતે જ પડે, એ જ્ઞાન દરેકે યથાયોગ્ય મહેનત કરી જાતે જાણવું પડે, અને તેથી દરેકને માટે ગુરુ જોઈએ. વિદ્યાર્થીનો પૈત્રિક ધંધો કોઈ પણ હોય, એ વિષેના શિક્ષણ સાથે એના જીવનની વાતો, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, તો એને મળવા જ જોઈએ, જે આજના શિક્ષણમાં નથી મળતું.

પૈત્રિક વ્યવસાયના શિક્ષણ બાબત આપણે પહેલાં થોડી વાતો કરી હતી, એમાં અગત્યની વાત તો એ હતી કે બાળકને નાનપણથી જ જો નક્કી હોય કે એણે મોટા થઈને શું ભણવાનું છે, શું કરવાનું છે તો એ બાળક એ દિશાનું વ્યવસ્થિત શિક્ષણ અને જ્ઞાન મેળવતો થઈ જાય; જો એણે ડૉક્ટર બનવું હોય હોય, વકીલ બનવું હોય, કે બીજું કાંઈ પણ, એ એના ક્ષેત્રનું ભણો છે. એનો જે પૈત્રિક ધંધો હોય, એ ક્ષેત્રના શિક્ષણ સાથે એને બીજી વાતોનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવે, વિદ્યાર્થી એના ક્ષેત્રાના અન્ય લોકોમાંથી એકાદ-બે જણાને ત્યાં રોજે બે-ત્રણ કલાક જઈ એની ઉંમર અને ક્ષમતા પ્રમાણે કામ કરે, જરૂર પડે તો ઝાડું-પોતું પણ કરી લે, આવશ્યક પ્રેક્ટિકલ જ્ઞાન પણ મેળવે. જો એ પાંચ વર્ષની ઉંમરથી આવું કરતો થાય તો મને નથી લાગતું કે ૧૫-૨૦ વર્ષથી વધારે જોઈએ. યોગ્ય માર્ગદર્શન અને શિક્ષણ દ્વારા એ બાળક એના ક્ષેત્રનું જોઈતું જ્ઞાન ૧૫-૧૭ વર્ષમાં મેળવી શકે, અને સમાજને ૨૦ વર્ષના યુવાન ડૉક્ટર, કે વકીલ, કે ઈજનેર મળી શકે.

આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા આવું નથી કરતી, આજની વ્યવસ્થામાં એક ડૉક્ટર થવા માટે ૩૦-૩૫ વર્ષ થઈ જાય છે, જે પહેલાંના ૪માનામાં માત્ર ૨૦ વર્ષમાં થઈ શકતું હતું. તો, આજના યુવાનના જીવનના જે કિંમતી ૧૫ વર્ષો અને દરેક વર્ષોના દરેક દિવસોના ૧૦-૧૨ કલાકોની મહેનત જે એણે કરી હતી એ બધાં વર્ષો, અને એ બધાં વર્ષોની ઉર્જા, એનર્જીનું શું? દેશના આવા લાખો યુવાનોની energyનું નુકશાન એ દેશનું જ નુકશાન છે.

આજે ૩૦-૩૨ વર્ષે કોઈ યુવાન સિવિલ એન્જિનિયર થઈ નીકળે, તે છતાં એને મકાન બનાવવાનો કોઈ અનુભવ તો હોય નહીં; એને કહો કે તું એક મકાન બનાય... પણ એને તો એક જુંપડી બનાવવાની પણ આવડત ના હોય, તેથી એ માટે એણે બીજી ટ્રેનિંગ લેવી પડે. પણ જો એ પાંચ વર્ષની ઉંમરથી એના ભાણતર, શિક્ષણ સાથે રોજે કોઈ કન્સ્ટ્રક્શન સાઈટ પર જતો હોય, સાથે બીજું આવશ્યક જ્ઞાન એને આપવામાં આવતું હોય તો એ ૧૫-૨૦ વરસની ઉંમરમાં સરસ ઈન્જિનિયર થઈને નીકળી શકે.

આજે ૩૦-૩૨ વર્ષે કોઈ યુવાન સિવિલ એન્જિનિયર થઈ નીકળે, તે છતાં એને મકાન બનાવવાનો કોઈ અનુભવ તો હોય નહીં; એને કહો કે તું એક મકાન બનાય... પણ એને તો એક જુંપડી બનાવવાની પણ આવડત ના હોય, તેથી એ માટે એણે બીજી ટ્રેનિંગ લેવી પડે. પણ જો એ પાંચ વર્ષની ઉંમરથી એના ભાણતર, શિક્ષણ સાથે રોજે કોઈ કન્સ્ટ્રક્શન સાઈટ પર જતો હોય, સાથે બીજું આવશ્યક જ્ઞાન એને આપવામાં આવતું હોય તો એ ૧૫-૨૦ વરસની ઉંમરમાં સરસ ઈન્જિનિયર થઈને નીકળી શકે.

અહીં રાજ્યપીપળા પાસે એક પરિવાર છે, પતિ-પત્ની બંને ઈન્જિનિયર હતા, બંનેને વિચાર આવ્યો કે સમાજમાં એક બહુ મોટી તકલીફ એ છે કે આધુનિક રસાયણો યુક્ત ખેતી પદ્ધતિને લીધે આપણો દરેક પ્રકારના ખોરાકમાં જેર પણ ખાઈએ છીએ. આ બંનેએ નક્કી કર્યું કે આપણે સમાજને બની શકે તેટલું ચોખ્યું ખાવાનું આપી શકીએ એ માટે આપણે કાંઈક કરવું છે.

પોતાના વિચારને અમલમાં મૂકવા માટે એ બંને એ પોતાની નોકરી છોડી દિધી, પોતાની બધી મૂડી ભેગી કરી, ઘર નજીક અઢી-ત્રણ વીંઘા જમીન ખરીદી લીધી, ત્યાં એ બંને સચ્છવ અને ઓર્ગોનિક

ખેતી કરે છે, એનો જાતે પ્રચાર પણ કરે છે, એ માટે પોતાનું એક મેગેઝીન પણ બહાર પાડે છે.

આ યુગલના બે પુત્રો, પણ એમને એમણે સ્કુલમાં નથી

મોકલ્યા, જાતે અંગેજી, એકાદ-બે યુરોપિયન ભાષાઓ, બીજી એક-
બે ભાષાઓ શીખવી, બાળકો એ ભાષાઓ બોલે છે; બાળકોને
વિજ્ઞાન અને અન્ય જીવન જરૂરીયાતનું શિક્ષણ પણ જાતે આપી
ભણાવ્યા, અને એ લોકો ખેતી કરે છે. ક્યાંય સ્કૂલ કે કોલેજની
જરૂર ભરી?

મારા જે ગુરુભાઈ છે, એ આજે દુનિયાની યોગની મોટામાં
મોટી સંસ્થા - Bihar School of Yoga - છે એના એ પ્રેસીડેન્ટ છે.
એ કોઈ સ્કૂલમાં નથી ગયા, કે નથી એમનું એકેય ધોરણનું શિક્ષણ.

તો, પહેલાની શિક્ષણ વ્યવસ્થા એવી હતી કે એ આપણને
પૂર્ણતા તરફ લઇ જતી હતી, પરંતુ આજની જે શિક્ષણ વ્યવસ્થા છે,
એ સિસ્ટમ આપણાને જીવનમાં પૂર્ણતા તરફ તો નથી જ લઇ જતી.

બીજી અગત્યની વાત એ કે પહેલાની વ્યવસ્થામાં બાળક ૨૦
વર્ષમાં એને ગમતા ક્ષેત્રમાં સ્નાતક થઇ શકતો હતો, એની સામે
આજની સિસ્ટમમાં ૩૦-૩૫ વર્ષ થઇ જાય છે, તો એના ૧૫ વર્ષની
ઉજ્જનું શું?

ત્રીજી વાત, કોઈ પણ વક્તિ સ્ફૂર્તિથી, energetically ૧૫-
૨૦ વર્ષ સુધી જ કામ કરતો હોય છે, ત્યાર પછી તો એ ઢીલો પડવા
માંડે છે, exceptionsની વાત નથી કરતો, બ્રિટેનના પ્રખ્યાત વડા
પ્રધાન વિન્સ્ટન ચર્ચિલ જેવાની પણ વાત નથી કરતો, પરંતુ સામાન્ય
માણસ જે છે એ એના જીવનના પ્રથમ ૧૫-૨૦ વર્ષો કામ કરીને
પછી ઢીલો થઇ જતો હોય છે, પછી પહેલા જેટલું કામ એનાથી
નથી થઇ શકતું, અને જો કરે તો પણ એનું શરીર ૪૦ વર્ષની ઉંમર
પછી એને બે-તાલા આવી જાય. આનો અર્થ એ થયો કે એનું શરીર
હવે ડીજેનરેટ (degenerate) થઇ રહ્યું છે, હવે જીવનની ટાળ
શરૂ થઇ ગઈ છે અને અહીંથી (૪૦-૪૨ પછી) એનું શરીર ક્ષીણ
થતું જશે.

હવે, આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં કોઈ પણ સ્નાતક ૩૫ સુધી
પહોંચતા-પહોંચતા તો એ આયો હોય કામ કરવા માટે. તો એ
વક્તિ આધ્યાત્મ માટે ક્યારે કામ કરશે? અને પછી, ૫૦-૭૦

વર્ષની ઉંમર સુધી એ કામથી નિવૃત્ત પણ ના થયો હોય. જ્યારે પૈત્રિક વ્યવસ્થામાં એના છોકરાએ ૧૮-૨૦ વર્ષની ઉંમરે એનો ધંધો સંભાળી લીધો હોય, તેથી એવો માણસ સાંસારિક જવાબદારીઓથી લગભગ મુક્ત થઈ ગયો હોય. જીવનની જે અલોકિકતા છે, બીજી જે દિવ્યતા છે એ દિશામાં પછી એ માણસ કામ કરી શકતો હોય. એ પછી આધ્યાત્મ માટે, ભક્તિ માટે, જીવનના બીજા ક્ષેત્રોમાં, બીજા આયામોમાં વિચાર કરી શકતો હોય... હવે, આજની વ્યવસ્થા, જીવન શૈલીમાં આ બધું તો ખોવાઈ જ ગયું છે.

પહેલાની વ્યવસ્થામાં માણસને પોતાને, અને સમાજને પણ લગભગ દરેકે-દરેક વ્યક્તિની પૂરે-પૂરી ઉર્જા-energy મળી શકતી હતી; જ્યારે આજે શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં જ શરૂઆતના ૧૫ વર્ષ દરેક યુવાનના કહો કે વેડફાઈ જાય છે, એના ૧૫ વર્ષની ઉર્જાનું શું? અને આવા તો અનેક, કરોડો માણસોની ઉર્જા જો કલાકોમાં ગણવામાં આવે કે પછી પૈસામાં ગણવામાં આવે... તો સમજાશે કે એ માનવ-ઉર્જા (human energy)ના ક્ષેત્રે નુકશાન-જ-નુકશાન છે - દરેકને પોતાને, સમાજને, દેશ આખાને.

ગુરુલુકુળ શિક્ષણ વ્યવસ્થા એવી હતી કે લગભગ દરેકે-દરેક વિદ્યાર્થી ૨૪-૨૫ વર્ષમાં તો એકદમ પૂરી રીતે તૈયાર થઈને સમાજમાં પ્રવેશનો - જો એ વૈઘનું ભાગવા ગયો હોય, તો એ પૂરેપૂરો વૈઘ થઈને ૨૪-૨૫ વર્ષમાં આવતો હોય, શસ્ત્રવિદ્યા માટે ગયો હોય તો એ પણ આટલી ઉંમરમાં તૈયાર થઈ આવતો; જે પણ ફેફલ્ટીમાં ગયો હોય, ગુરુલુકુળમાં ૨૪-૨૫ વર્ષે તો તૈયાર થઈને આવતો હોય. નાનપણથી જ નક્કી હોય કે એણે જીવનમાં કરવાનું શું છે? આજે? મોટે ભાગના વિદ્યાર્થીઓને ખબર નથી હોતી કે એણે શું ભાગવું છે, જીવનમાં શું કરવું છે... અને ભાણે છે ત્યારે એ વિદ્યાર્થીઓના કિંમતી ૧૫ વર્ષાં વેડફાય છે, એનજ વેડફાય છે, તો એની વેડફાયેલી ઉર્જાનું શું?

આજની નોકરી-પ્રધાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં એ ભાણો, ધારો કે અંગેજમાં MA કરે, કે MCom કરે, economics, હિસ્ટ્રીમાં

આગળ ભણ્યો હોય ... ફાંફા મારવાના અંતે ક્યાંય નોકરી ના મળે તો છેવટે પછી બેંકમાં કલાર્કની નોકરી મળે એ લઈ લે, કે પછી ઘુન થઈ જાય, ક્યાંક પટાવાળો થઈ જાય. એ જે ભણ્યો હોય એ તો એને મળેલી નોકરીમાં કશું કામ ના આવતું હોય, એને એના ભાગતરનો કોઈ ઉપયોગ નથી.

મહંદંશે આવી સ્થિતિ હોય છે આજના ભણેલાઓની, એ ભણે શું, જીવનમાં નોકરી-ધંધાઓ કરે શું કશાતાયનું ઠેકાણું જ નથી હોતું. લાખો લોકોના વર્ષો વેડફાય, એ બધાની વેડફાયેલી ઊર્જા... એ બધાનું શું? પાઈ-પાઈને સાચવવાની વાતો કરનારા આપણો આપણા અમૃત્ય એવા યુવા-ધનને વેડફી રહ્યા છીએ, દેશને કેટલું નુકશાન થાય છે? આવા ઘણા કારણોને લીધે ઘણા યુવાનો પરદેશ ભાગી જઈ ને ત્યાં મહેનત કરે છે, કિસ્મત અજમાવે છે, ઘણા સફળ પણ થાય છે... અને આ બધામાં ભારતને ભાગે નુકશાન જ નુકશાન.

કોઈ પણ વ્યક્તિ જીવનમાં સફળ ક્યારે થાય? એ જ માણસ જીવનમાં સફળ થતો હોય છે કે એને પોતાની અંદર એ કાર્ય કરવા માટે એક પ્રકારની તીવ્ર ધગશ, કહો કે 'આગ' હોય છે, એ કરવા માટે, એના ક્ષેત્રમાં સફળ થવા માટે બધું જ કરવા તૈયાર હોય છે, પૈસા મળે કે ના મળે એને તો બસ એ જ કરવું છે... સંગીતમાં જો કશું કરી બતાવવું છે, તો એ સંગીતમાં સફળ થતો હોય.

પંડિત જસરાજ છે, તેઓ શરૂઆતમાં ગાયકીમાં ન્હોતા, પહેલાં એ તબલચી હતા, તબલાવાદક. એમના સમયમાં ત્યારે તબલાવાદકને આજે મળે છે એટલું માન ન્હોતું મળતું, કારણ કે તબલચી તો કોઈ ગાયક કે વાંઝિત્રવાદક હોય એની સાથે સંગતમાં જ હોય, તબલાવાદકની કોઈ સ્વતંત્ર ગણાના ન્હોતી. સંગીતના ક્ષેત્રે તબલાવાદકોને માન મળવાનું શરૂ થયું પ્રસિદ્ધ શહેનાઈવાદક બિસ્મીલાહ ખાનના સુપુત્ર જાકીરહુસેનના સંગીતના ક્ષેત્રે તબલા સાથેના આગમન પછી.

એક વખત એક કાર્યક્રમમાં આયોજકોએ બેઠક એવી રીતે રાખી

હતી કે શ્રોતાઓને તબલાવાદક દેખાય જ નહીં. જસરાજે ફરિયાદ કરી કે “મારી બેઠક આવી રીતે કેમ રાખી છે? ગાયક ત્યાં મંચ ઉપર છે, મને તબલાવાદકને ત્યાં નીચે બેસાડી દીધો?” તો, બધાંએ કીધું કે તબલચી કો તો વહીં બૈઠના હોતા હૈ.

આ સાંભળીને જસરાજજીને બહુ અપમાન લાગ્યું, ઘરે આવીને

રીતસરના રડચા, અને તબલાને પ્રણામ કરીને કીધું કે ‘હવે હું ગાયક થઈને બતાવીશ...’ અને એ જે એમની આગ હતી એ આગે એમને પંડિત જસરાજ બનાવ્યા.

એટલે, કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માણસ ત્યારે જ આગળ વધતો હોય છે જ્યારે એની અંદર એક લૌ અગન-પિપાસા પ્રજવળતી હોય, કે મારે તો બસ આ જ કરવું છે, એને અંદર એક ધગશ, એક તીવ્ર જ્ઞાસા, એ કાર્ય માટે પ્રેમ જાગૃત થતો હોય અને એ એની દિશા જાઇ-સમજ એ જ દિશામાં બસ, આગળ ને આગળ વધતો રહે છે.

આજના બાળકોની વાત તદ્દન જુદી જ છે. તમે ૧૭-૧૮ વર્ષના કોઈ યુવાનને પૂછો કે તારે શું કરવું છે? તો કહેશે, “બબર નથી, જેમ માર્ક/percentage આવશે એમ થશે.” કશું નક્કી જ ના હોય, જીવનમાં કેટલી બધી uncertainty હોય! હવે એને જો બબર જ નથી કે એણે શું કરવું છે અને એ પણ ૧૮ વર્ષની ઉમરે બબર નથી, તો એ બનશે શું - ડોક્ટર, વકીલ, ઈજનેર, એકાઉન્ટાન્ટ, આર્ટિસ્ટ, ગાયક, તબલચી, નૃત્યકાર, હોટલ-boy, ચપરાસી, કલાર્ક, પટાવાળો? તો એ બનશે શું? અને જીવનમાં સફળતા ક્યાં?

આજે લગભગ ૭૦૮ યુવાનો એવા હોય છે કે જે ઈચ્છાતા

કાંઈક હોય, થઇ ગયા બીજા જ કોઈ; તો એવા લોકોના જીવનમાં સંતોષ જેવું હોવાનું ખરું? એને એના કાર્યથી, કામથી, જીવનથી થશે કે “હા હું જે કરું છું, એનાથી મને સંતોષ મળે છે?”

સંતોષ માત્ર પૈસાનો નથી હોતો. કેટલા કલાકાર, આર્ટિસ્ટ એવા હોય છે, જેને પૈસાનું ઠેકાણું નથી હોતું, તે છતાં એમને એમના કામનો સંતોષ હોય છે. જેને જીવનમાં શું કરવું છે એ જ જો ખબર ના હોય, નક્કી ના હોય તો એને જીવનમાં સંતોષ મળવાનો જ નથી.

આપણી વ્યવસ્થા એવી હતી કે બાળકે જે કરવાનું છે એ એને મા-ના ગર્ભમાંથી જ સમજાઈ જતું હતું - કે એણે વેદાધ્યયન કરવાનું છે, એણે વૈદ્ય બનવાનું છે, કે પછી એને લૂંટારો જ બનવાનું છે... એ સમયમાં બાળકને કોઈ જ દ્વિધા-અસમંજસ જેવું કશું હતું જ નહીં, એ ગર્ભમાં હોય ત્યારથી જ પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ રૂપે, જન્મતાની સાથે જ, જેમ કે અભિમન્યુનું શિક્ષણ નક્કી થઇ ગયું હતું, કેમકે જે પ્રમાણેના વાતાવરણમાં એ જન્મે છે એ જ પ્રકારનું એને શિક્ષણ પણ મળતું જ હોય.

હમણાં આશ્રમમાં કામ ચાલે છે, તો જે કારીગરો કામ કરે છે, તેમની એક નાનકડી દીકરી છે, માંડ દોઢક વર્ષની હશે. એને માટે એના બાપાએ એક ટોપલી જેવી છાબ લાવી આપી છે. આ નાનકડી દીકરી ત્યાંના બીજા કારીગરો સાથે જાય, રેતી ભરે, અને બીજા જ્યાં રેતી નાંખે ત્યાં જઈને એ પણ એની છાબમાંની રેતી નાંખી આવે, પણ એને જો એની છાબમાં રેતી ભરી ના આપે તો એ રડે. એટલે, એનું education ત્યાંથી જ શરૂ થઇ ગયું.

કોઈનું પણ કાર્યક્ષેત્ર બાળપણથી નક્કી હોય અને એ પ્રમાણેનું શિક્ષણ એને મળે, તો જીવનમાં ક્યારેય કોઈ દ્વિધા, અનિષ્ટિતતા ના હોય; ના તો સમજમાં બેરોજગારી જેવું કશું હોય. આજે વિશ્વભરના મોટાભાગના દેશોમાં, અને ભારતમાં પણ, જો સૌથી મોટી સમસ્યા હોય તો એ છે બેરોજગારીની. અને આવા વાતાવરણમાં રાજકારણીઓ જાણો કે આપણી ઉપર ઉપકાર કરતા

હોય કે આપણા ભગવાન હોય તેમ, કહે કે હવે એ ચૂંટણી જતશે તો અમુક હજાર-લાખ લોકો માટે નોકરીઓ ઉભી કરશે; એમની સરકાર આવશે તો વિદેશથી નિવેશકારોને લાવી નવી ફેફદ્રીઓ ઉભી કરશે, રોજગારની ઘણી તકો ઉભી કરશે... આ જ રાજકારણી એ નહીં કહેશે કે જો એ લોકોની કંપની કોઈ પણ કારણે મુશ્કેલીમાં મુકાશે તો એ કંપની અમુક કામદારોને કાઢી પણ મૂકશે, એમને રસ્તે રજીગતા કરી દેશે.

મેં કદાચ એક-બે વખત વાત કરેલી કે હું જ્યારે કેવિફોર્નિયા હતો ત્યાં એક ભાઇને ત્યાં લિખા માટે ગયેલો. એ ભાઈ વાત કરે કે એની કંપનીએ (ત્યારે) ૧૫૦ માણસોને કાઢી મૂક્યા હતા. IT ક્ષેત્રમાં કામ કરતી એ કંપનીએ જણાવ્યું હતું કે ‘હજુ બીજા લોકોને પણ કાઢવાના છે’, તેથી બધાં tensionમાં હતા.

આગળ વાત કરતા એ ભાઈ કહે કે કંપની છેલ્લી ઘડી સુધી જેને કાઢવાના હોય એને જણાવે નહીં, બીજે દિવસે એ વ્યક્તિ officeમાં આવે ત્યારે એને કંપનીના ગેટ ઉપરથી જણાવાય કે તમારે પહેલા main officeમાં જવાનું છે ત્યાં જાવ. ક્યારેક એવું પણ બને કે કોઈ ઉચ્ચા હોદાની વ્યક્તિ હોય કે જેને જોઈ દરવાન ગેટ પર કડક સલામ અને સ્માઈલ પણ આપતો હોય, પણ એ દિવસે જો બેમાંથી એકેય ના હોય તો એ ‘સાહેબે’ સમજ લેવાનું કે આજે એણે રાજીનામું (resignation) આપી દેવાનું છે.

ઓફિસમાં resignation લેટર તૈયાર હોય, એ કાર્યવાહી ચાલતી હોય ત્યારે ત્યાં એક ડોક્ટર પણ હાજર હોય, કેમ કે અચાનક આવું કરવું પડતું હોય ત્યારે એને depression આવી જાય, કે એને હાઈ એટેક થાય તેથી ત્યાં ડોક્ટર હોય; ત્યાં વળી એક-બે હણા-કણા માર્શલ્સ પણ અદબથી ઉભા હોય એ જોવા કે એ વ્યક્તિ બેકાબૂ બની કાંઈ ધાંધલ-ધમાલ તો નથી કરતો ને; એ વ્યક્તિને એની પોતાની ઓફિસ કે ટેબલ સુધી પણ જવા ના છદે, એનો જે પણ કાંઈ પર્સનલ સામાન હોય એ બીજે દિવસે FedEx દ્વારા એને ઘરે ઘ્રાંચી જાય; વળી એ વ્યક્તિએ પોતાની કરમાં જતે

ડ્રાઇવ કરીને જવાનું નહીં, એની જ કાર કંપનીનો કોઈ માણસ ડ્રાઇવ કરી એને ઘરે મૂકી આવે, કે રસ્તામાં એ કોઈ અક્ષમાત ના કરી બેસે.

મેં એ ભાઈને કહ્યું કે કંપનીને ખબર છે કે આવું-આવું થછ શકે છે, તોય એ વ્યક્તિને કાઢી મૂકે, હજારો કે લાખો ડોલરોનું પેકેજ હોય તો પણ; હવે એ વ્યક્તિએ એના પગારને આધારે ગમે તેમ કરીને લોન લઈને ઘર, ગાડી વિગરે બધું લીધું હોય, લોન પર બાળકોની ફીસ પણ ભરાતી હોય...અને અચાનક જો એની નોકરી જતી રહે તો આ બધાં માટે એ તાત્કાલિક પૈસા લાવે ક્યાંથી? એ રસ્તે રજાતો થછ જાય, અનું પરિવાર રસ્તા પર આવી જાય. તો પરદેશમાં આવું પણ થાય કે કંપની સારા પગારે નોકરી તો આપે, પછી ક્યારે પાછી લાદ લે એ ખબર ના હોય.

આની વિરુદ્ધ આપણે ત્યાં ઘર-પરિવારવાળો માણસ હોય, પૈત્રિક ધંધો હોય, ત્યાં તો આવું નહીં થાય, ક્યારેક ધંધો મંદ્યો ચાલે તો એક રોટલીમાંથી બધાં વહેંચી લે; પરદેશમાં કંપનીને કાંઈ તકલીફ હોય તો મોટા હોદાવાળા અધિકારીઓના પગાર ઓછા નહીં કરે, એમના બોનસ ઓછા નહીં કરે, પણ નીચેના, સામાન્ય લોકોમાંથી અમુક લોકોને સીધા કાઢી જ મૂકે અને એમ પૈસા બચાવે છે એવું દેખાડે. ક્યારેક તો કંપની હજારોની સંખ્યામાં કામદારોને કાઢી મૂકે અને એની બેલન્સ શીટ ચોક્કાં અને હેલ્ધી કરી નાંખે અને પછી એ કંપનીના શેરના ભાવ વધવા માંડે!!

અમેરિકામાં લગભગ એક દાયકા પહેલા (૨૦૦૮ની આખરમાં) આવું તો નાણાકીય તંગદિલીનું ભીખણા વમળ ફરી વળ્યું હતું (severe financial crisis) કે એની તીવ્ર માઠી અસરોમાં અમેરિકાની મોટી-મોટી બેંકો, કંપનીઓ ફસાઈ ગઈ હતી, કેટલીક તો ઇબી પણ ગઈ... જે ને કારણો આખું વિશ્વ પણ એ વમળમાં ફસાઈ ગયું હતું. યુરોપ, ઇંગ્લેન્ડ જેવા માતબર દેશોની મોટી-મોટી બેંકો પણ આમાં ફસાઈ હતી. આ વમળમાં અમેરિકાની પ્રભ્યાત સિટી બેંક પણ હતી. ત્યારની જ્યોર્જ બુશની સરકારે કહ્યું કે અમુક બેંકોને બચાવી લેવી

પડશે, જો એમ નહીં કરવામાં આવે તો આ ભીખણ વમળમાંથી અમેરિકાની બીજી બેંકો, અમેરિકાનું અર્થતંત્ર કદી આ કણાણમાંથી બહાર નહીં આવી શકે. બુશ સરકારે સિટી બેંકને (ત્યારના) \$૩૦૯ બિલીયન આપી એને કણાણમાંથી બહાર કાઢી હતી.

વિવધ કારણોસર ભારતમાં આ વैશ્વિક નાણાકીય વમળની અસર ધારવા કરતા ઘણી ઓછી થઈ હતી; ગુજરાત રાજ્યની બેન્કિંગ સિસ્ટમ હચ્ચમણી ગઈ હતી, અને એમાં અમદાવાદની એક સહકારી બેંક પણ દૂબી ગઈ હતી. એક મોટી બેંક દૂબે તો એની તીવ્ર અસરો ઘણાને દૂબાડે તો ખરી.

આ વમળમાંથી ઉગારવા, ફરી પગભર થવા માટે અમેરિકાની સરકારે દૂબતી બેંકોને અબજો ડોલર મફતમાં કહી શકાય એવા આપીને બચાવી તો ખરી, તો પણ એ બેંકોના ઉચ્ચ અધિકારીઓએ improvement માટે કશું નહીં કર્યું, ઉલટાના એ બેંકોમાંથી નીકળતા એમના જે મસમોટા increment અને બોનસના પેકેજ ફસ્યા હતા એ સરકાર પાસેથી કઢાવ્યા, અને એ લેવા એ લોકો પોતાના ચાર્ટર પ્લેનમાં ગયા!! એટલે કે સરકાર દ્વારા અપાતી ભીખ લેવા આ માલેતુજાર executives પોતાના પ્લેનમાં ગયેલા.

વિચાર કરો, અહીંની વ્યવસ્થામાં કોઈ બાપ તો એવું નહીં કરે, કે દીકરો ભૂખે મરતો હોય અને પોતે વિમાનમાં અશોઆરામ કરે! ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાની ચાતુર્વી વ્યવસ્થામાં આવું ક્યારેય નહીં થાય, કેમ કે અહીં લોકોના અને એમના બાળકોના સુદ્ધાં વેપાર-ધંધાઓ-કાર્યો બધું જ સુનિશ્ચિત હતાં, અહીં ક્યારેય બેરોજગારી જેવું કશું હતું જ નહીં. આજે સ્વતંત્ર ભારતમાં ૭૦ વર્ષો પછી બેરોજગારી એક મોટી સમસ્યા થઈ ગઈ છે, દયનીય વાત તો એ છે કે માસ્ટર્સની ડિગ્રીવાળા અને ડબલ ગ્રેજ્યુએટ લોકો પણ ઘુન અને સફાઈ કામ માટે આવતા હોય છે. એ લોકોએ પ્રાથમિક શાળાઓમાં, સ્કૂલોમાં શિક્ષક માટેની અરજીઓ ભરી હતી, અને એની જરૂર નથી તો સફાઈ કામ લેવા મજબૂર થઈ જાય છે.

આપડો ત્યાં પહેલા બેરોજગારી હતી જ નહીં. આજે

બેરોજગારની શું વ્યથા છે એ તો જાતે અનુભવીએ ત્યારે ખબર પડે. બેરોજગારને ઘેર પાંચ જણા ખાનારા હોય, આવક હોય નહીં, તો એની સ્થિતિ શું હોય એ સમજી શકો છો. ખેડૂત જેતી કરે, ફળ-ફળાદિ, ધાન્ય ઉગાવે, પોતાને અને સમાજને માટે પણ... તે છતાં આપણે સમાચારોમાં છાશવારે વાંચીએ છીએ, TV પર જોઈએ છીએ કે દર વર્ષે કેટલા ખેડૂતો આપધાત કરે છે!! એના છોકરાઓ આપધાત નહીં કરે તો બીજું કાંઈ આંદું-આવંદું કરે છે... સમાજમાં બેરોજગારીના જેરીલા તંતુઓ વિસ્તરતા જાય છે.

આજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા અર્થકરી વ્યવસ્થા છે, એમાં ભાગનારાઓને જ્યાં પૈસા વધુ મળે ત્યાં જશે. થોડાં વર્ષો પહેલા એન્જિનિયરિંગની બોલબાલા હતી તો યુવાનો એમાં જતા હતા; રાજ્યોમાં એ માટે કોલેજો ઉભી થઈ ગઈ હતી; આજ એન્જિનિયરોની માંગ જ ધણી ઓછી થઈ ગઈ છે તેથી રાજ્ય સરકારોએ એન્જિનિયરિંગની ધણી કોલેજો બંધ કરવી પડે છે; ત્યાર પછી civil ક્ષેત્રે માંગ હતી, એમાં પણ આજે માંગ ઓછી છે; હવે નવું આકર્ષક ક્ષેત્ર છે ટેકનોલોજી, IT. યુવાનો પતંગિયાની જેમ જ્યાં પ્રકાશ (વધુ પૈસા) દેખાય ત્યાં દોડે, પડે!! બીજા બે-ન્યાન્ઝા ક્ષેત્રો છે એ છે ઊરિ, મેડિકલ એ સિવાય આપણાને બીજા ક્ષેત્રો દેખાતા જ નથી.

આજ લાખો યુવાનો કોલેજનું ભણીને બહાર આવે છે, તો પણ એમને આ અર્થકરી સિસ્ટમમાં નોકરી માટે ફાંકા મારવા પડે છે, નોકરી મળે તો એમાં પણ નિશ્ચિયતતા હોતી નથી... માનો કે કોઈ કંપનીમાં vacancy હોય ૫૦૦ની, અને એને માટે અરજદારો ૫૦,૦૦૦!! હવે select તો ૫૦૦ જ થવાના છે, બાકીનાને પણ તો પેટ છે, પરિવાર છે, એનું શું થશે? અને નોકરી ના મળે તો કારણ-અકારણ એ વ્યક્તિની અંદર, એના ઘરમાં વિવિધ પ્રકારના અસંતોષને કારણે સંઘર્ષ ઉદ્ભવે છે, જેની આડ અસર સમાજમાં પણ પ્રસરે છે.

સમાજમાં આવા અકારણ સંઘર્ષને લીધે અશાંતિ ઉભી થાય, પછી એને લીધે જે ખુરશી પર હોય ત્યાં લાંચ-રિશ્ચત વિગેરે આવશે

(એ જુદી વાત છે તેથી પછી ક્યારેક કરીશું); સમાજના વિવિધ સતરો પર જત-જતની પાવર-ગેમ્સ રમાતી થશે, લાઠીની પણ અને હોદાની પણ... પછી જે હોકા ઉપર હશે એ લોકો જી vacancy ભરી શકશે, બીજા કોઈ નહીં, તો આવા ખેલમાં બાકીના લોકોનું શું?

વિકસતા સમાજમાં થોડા-થોડા સમયે આવડતોની માંગ બદલાતી રહે છે, અમુક સમયે અમુક ક્ષેત્ર તરફ ઝોક હોય, ત્યારે એ સમાજ-જીવનમાં જે બીજી વાતો છે, વિવિધ કળા-કારીગરી છે એ બધાનું શું? જે વિદ્યા, જે કળા પૈસા ના આપી શકે એ કળાઓનું શું?

તમે કલ્યાનની શકો કે ભારતમાં કળા-કારીગરીનું કેટલું વૈપુલ્ય, વૈવિધ્ય હતું; જોવા જરૂરી તો ડગલે-ને-પગલે એ વૈવિધ્ય, એ વૈપુલ્ય જોવા મળતું હતું. સંગીતના ક્ષેત્રની વાત કરીએ તો ત્યાં ગાયન, ભજનો, લોક સંગીત, ભવાઈ, લોકાચ્છાન, લોકનૃત્ય, વિવિધ જત-જતના વાર્ષિકો...; કારીગરીમાં પણ કેટલું વૈવિધ્ય? ભારતભરમાં જે ટલા મંદિરો છે એ બધાં મંદિરોની કારીગરીમાં કેટલું વૈવિધ્ય છે, એ કારીગરી જી અપ્રતિમ છે, એ મંદિરો જેવા મંદિરો આજે આપણે નથી બનાવી શકતા.

ચિત્રકલા, મૂર્તિકળા જે ટલી ભારતમાં વિકસી હતી, એટલી ભાગ્યે જી બીજા દેશોમાં વિકસી હશે; તે છતાં આજે એમાંની કલાઓ બહુ જૂજ બચી શકી છે. આજે કોતરકામ, carving માટે ભલે મશીનો આવી ગયા છે, પણ જાતે, મનથી, ખંતથી, હદયના ભાવથી જે મૂર્તિ બને છે એની ઓળખ કાંઈ જુદી જ હોય છે, એ બધું મશીનની મૂર્તિમાં નહીં મળે. CAD કમ્પ્યુટરની મદદથી કોઈ મૂર્તિ બને તો એમાં કદાચ perfection હશે, પણ એમાં ભાવપૂર્ણતા નહીં હોય; હાથે કંડારાયેલી મૂર્તિનું આકર્ષણ જ જુદું હોય છે!

આવી ઘણી બધી કલાઓ આજના અર્થકરી સમાજમાં મૃતપ્રાય: થઇ રહી છે. એ ક્ષેત્રોમાં પણ હોય છે તો જીવતા માણસો જ, એમને પણ પેટ-પરિવાર હોય, એમને પણ પૈસા મળે તો એ કળા જીવંત રાખી શકે, ના મળે તો એ છોડી બીજે જ્યાં પૈસા મળશે ત્યાં જશે.

આપણે વેદોની વાત કરીએ તો વેદોની તો હજારો શાખાઓ હતી, આજે માત્ર ૫-૭ જ શાખાઓ બચી છે, બાકીની બધી ધીમે-ધીમે લુપ્ત થતી ગઈ, વિસરાઈ ગઈ, મરી જેવી ગઈ છે, એ શાખાઓનું જ્ઞાન જ લુપ્ત થઇ ગયું છે; જ શાખાઓ બચી શકી છે એમાં પણ અમુક શાખાઓમાં માત્ર એક-બે જ જાળનારા વિદ્વાનો રહ્યા છે. કારણ? આવા જ્ઞાનની શાખાઓ માટે કોઈ તગું આર્થિક પેકેજ છે જ નહીં, તો એ લોકો વેદ કરી રીતે, શું કરવા અધ્યયન કરશે?

સમાજના સામાન્ય માણસની સમજ અને એની આવશ્યકતાને જ ધ્યાનમાં રાખીને જો કોઈ પણ વ્યવસ્થા ઉભી કરવાની હોય તો વિચાર કરો કે એક ફિલ્મી જગતમાં જ લોકોને કેવી ફિલ્મો ગમશે? તો જેની માંગ છે એ જ ફિલ્મોનું ઉત્પાદન વધારવાનું, લોકોને જેવું ગમે એવું જ પીરસવાનું?!?!

આવા સમાજમાં બાળક અમુક વસ્તુ માટે જીદ કરે તો એને એ લઈ આપવાની, રોકવાનું-ટોકવાનું નહીં; ખાવાની બાબતમાં જો છૂટ મૂકી દો, તો બાળક શું પસંદ કરશે? મેળી, ઓરીઓ બિસ્કીટ... એ કાંઈ ખીચડી પસંદ કરશે? બાળક માંગે છે ને? તો એને આપે રાખો મેળી, બિસ્કીટ, ચોકલેટ વિગેરે. ભડાવાની બાબતમાં આચાર્ય નક્કી કરશે કે શું યોગ્ય છે અને શું અયોગ્ય, કે પછી વિદ્યાર્થી નક્કી કરશે?

કોઈ પણ સમાજ વ્યવસ્થા સમાજની માંગને આધારે જ ઉભી કરાય છે તો સામાન્ય વ્યક્તિની સમજ કેટલી, એની જરૂરીયાતો કેટલી? થોડા વખત પહેલા સરકારે એક નિર્જય લેવાનો વિચાર કર્યો હતો કે છન્ટરનેટ પરની પોર્ન સાઈટ્સ બંધ કરી દેવાની. સમાજમાં હો-હા થઇ ગઈ, મુક્તજીવીઓ, યુવાવર્ગ, બધાએ મળીને સરકારને જ ધમકી આપી કે જો આવું કર્યું તો જો-જો આવતી ચૂંટણીમાં શું થશે? કોઈ તમને મત નહીં આપશે. નિર્જય સારો હોવા છતાં સરકારે એ બધી સાઈટ્સ બંધ કરવાનું માડી વાળ્યું...

એટલે, જો પૈસા આધારિત સિસ્ટમ ઉભી કરવી છે તો આ મોજ-શોખની જ વાતો કરો, જેવું જોઈએ તેવું જ આપો, તો આવી વાતો સિવાય સમાજમાં કશું બચશે જ નહીં. અને આવી વાતો ક્યા

સમાજને સુખ, શાંતિ તરફ લઈ જશે?

મને ૩૦-૩૫ વર્ષો પહેલાની વાત આજે પણ યાદ છે કે થોડા કાઢીયા પટેલ લોકો હતા તો એ લોકો વર્ષોથી civili કારીગરીનું કામ, બિલ્ડિંગનું કન્સ્ટ્રક્શન વિગેરે કામ કરતા. એમાંના એક ભાઈ જોકે વાત થઈ તો કહે, “ના, એ તો અમારા બાપ-ધારાનું કામ છે એને, તો હું નહીં છોડું, મારે તો બસ આ જ કામ કરવાનું.” આવી નિષ્ઠા હતી પોતાના કામ માટે, અને આવું તો આપણા આખા સમાજમાં હતું - વડીલો પ્રત્યેનું એમનું માન, વડીલોએ આપેલા વેપાર-ધંધા માટેની લગન, ધગશ! અને આવા સમાજમાં કોઈને ઓછામાં ઓછુ પેટ માટે, દવા માટે, કોઈ દિવસ એને અસુરક્ષા ના થાય, સમાજની સમજ અને વ્યવસ્થા જ એ પ્રમાણોની હતી. કોઈ કામ કરે કે ના કરે, એણે પેટ અને દવા માટે વિચારવું નહોતું પડતું. આજે કદાચ પેટ માટે વિચારવું ના પડે, પણ ગમે તેટલા પૈસા હોય તો પણ દવા માટે તો વિચારવું જ પડે.

આજ સારા કહેવાતા વિકસિત દેશોમાં લોકો પોતાનો આવશ્યક ઈલાજ પણ નથી કરાવી શકતા. એવા લોકો આજે પણ છે કે જે રહે છે અમેરિકામાં પણ દાંત repair કરાવવા ભારત આવે છે; આપણને ખબર છે એ કેમ એવું કરે છે. અને ધારો કે ભવિષ્યમાં ભારત પણ જો વિકસિત દેશોની હરોળમાં ઉભું હોય, અમેરિકા જેવું, તો પછી ભારતના લોકો દાંત repair કરાવવા ક્યાં જશે? જો આપણે જ ભારતમાં ના કરાવી શકીશું, તો આપણે પણ પછી કોઈ third-world countryમાં જઈ કોઈ ‘સારો’ ડોક્ટર ગોતવો જ પડશે, દાંત repair કરાવવા!

એટલે, આવી બધી વાતોને થોડું ગંભીરતાથી વિચારવા જેવું છે કેમ કે જે સભ્યતા, જે સમાજ એનો ઈતિહાસ ભૂલી જાય, એનું જ્ઞાન ભૂલી જાય, એનું હંદ્ય ભૂલી જાય એ સમાજ માટે આગળ વધવું બહુ અધરૂં છે, એને માટે આગળ અંધારૂં છે. (દા.ત. જાપાન જે ધનાઢ્ય કહી શકાય એવો દેશ છે તો પણ છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓથી એ દેશ એની સંસ્કૃતિમાં આગળ વધવા માટે ખૂબ તરફકે છે, પણ

ત्यांना आगेवानो अने प्रबुद्ध जनोने अमन्य लोकोने साथे लઈने आगળ जवानी नथी सમજ, के नथी दिशा सुअती). आજे आपણો જे બધું શીખી રહ્યા છીએ એ બધું આપણી સંસ્કૃતિ સાથે બિલકુલ સુસંગત નથી. આજે આપણો તો બસ, પરિયમે આપેલું ભણી રહ્યા છીએ, પરંતુ આપણો ક્યારેય પણ એમની સાથે હદ્યથી નથી ભળી શકવાના.

તો, સમાજની વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે જે મારા હદ્ય સાથે, મારા લોહી સાથે મેળ ખાતી હોય, મારા મૂલ્યો સાથે મેળ ખાતી હોય, મારી સમજ સાથે હોય.

ॐ